

Биљана АНДОНОВСКА

Марко ТЕОДОРСКИ

ПСИХОАНАЛИЗА У СРПСКОЈ
КЊИЖЕВНОЈ КРИТИЦИ И
КУЛТУРИ: ПРОЛЕГОМЕНА

biljana.andonovska@gmail.com

teodorskimarko@gmail.com

Институт за књижевност и
уметност, Београд

Институт за књижевност и
уметност, Београд

Апстракт: Иако се психоанализа и књижевност прожимају већ више од једног века, систематска и нијансирана истраживања те интеракције у оквиру српске књижевне критике тек би требало да уследе. Из тог разлога, аутори се у овом тексту опредељују за стварање једне панорамске, али синтетички осмишљене платформе на којој лоцирају основне методолошке проблеме, историјске зените и векторе развоја, главне актере, приступе и тежишта које би требало имати у виду на путу реконструкције интердисциплинарног дијалога психоанализе и књижевности у српској култури 20. века. Оцртавајући три таласа и два зенита психоаналитичких тенденција, текст историјски ситуира опусе и концептуалне претпоставке бројних критичара, од београдских надреалиста и Димитрија Митриновића до савремених херменеутичких срастања психоаналитичке, књижевне и културолошке мисли.

Кључне речи: психоанализа, књижевност, књижевна критика, српска психоаналитичка књижевна критика, историја идеја, Сигмунд Фројд, Жак Лакан

Фројдова замисао о једном идеалном факултету психоанализе, подсећа нас Лакан, подразумевала је обуку аналитичара која би, у склопу допунских дисциплина, обухватала и „историју цивилизације, митологију, психологију религије, историју“, па и „књижевну критику“ (Lacan 1983: 71). И сама аналитичка техника захтева „темељно усвајање свих богатстава датог језика (langue), а нарочито оних која су конкретно остварена у његовим поетским текстовима“ (80). За Фројда није било сумње да су песници у познавању динамичке несвесног били испред психоанализе, а сам је многе фундаменталне концепте, од Едиповог комплекса до *das Unheimliche*, изводио из/уз књижевне текстове.

Посматрана унутар развоја књижевних студија и модерних теоријских праваца, психоаналитичка критика специфична је по дугом временском трајању: за њен *terminus post quem* могло би се узети појављивање Фројдовог *Тумачења снова* (1900), књиге која ће бити инспирација за разноврсне херменеутике, укључујући и књижевну. У том столетном узајамном огледању, књижевна дела читана су психоаналитички, а психоанализа литерарно. У интеракцији с књижевношћу психоанализа постаје све упућенија на питања јези-

ка, естетике и херменеутике, док књижевност улази у додир с готово свим сферама знања којима је психоаналитичко поље отворено. Разни приговори постављани на почетку књижевно-психоаналитичког дијалога, од којих ћемо неке евоцирати у наставку рада, изгубили су релевантност у данашњем суштински интердисциплинарном теоријском тренутку.

Обухватну и веродостојну слику о облицима присуства психоанализе у српској књижевној критици (али и шире, у српској књижевној теорији и култури 20. века) – моменте њене иницијације и ширења, методолошке оквири и домете, културолошке импликације – тешко би било креирати без истраживачког подухвата који би био вишегодишњи, ако не и колективан. Реч је о скоро сасвим неистраженом пољу, које би неупутно било представити као књижевноисторијски стабилизовану и јасну целину. Напротив, систематска и нијансирана истраживања тек би требало да уследе. Из тог разлога, определили смо се за стварање једне панорамске, али синтетички осмишљене платформе: у овом тексту лоцираћемо неке основне методолошке проблеме, историјске зените и векторе развоја, главне актере, приступе и тежишта које би требало имати у виду при реконструкцији размене која се између психоанализе и књижевности одиграла (и) у српској култури 20. века.

Корпус

Од тога шта ћемо одредити као корпус релевантних учесника књижевно-психоаналитичког дијалога, зависиће и профил саме реконструкције. Нека имена – Хуго Клајн, Војин Матић, Зоран Глушчевић, Радоман Кордић, Владета Јеротић, Иван Настовић – претходно су већ евоцирана у контексту ове теме (Олах 2013), али је тај корпус, за почетак, потребно вишеструко проширити. Стога овом приликом уводимо још један низ незаобилазних имена: то су, у првој половини 20. века, београдски надреалисти (Марко Ристић, Коча Поповић, Душан Матић, Ване Бор) и Димитрије Митриновић, а у другој Петар Јевремовић и Јовица Аћин, делом и Жарко Требјешанин. Приоритет, дакле, имају историјски репрезентативни критички опуси у којима је прожимање психоанализе и књижевности, односно књижевне критике, оставило доминантан траг. Око њих је, потом, могуће (и потребно) конституисати шире кругове и даља прецизирања.

Унутар датог корпуса можемо разликовати два главна блока. С једне стране су, условно речено, *филолози*, односно актери који долазе из поља књижевности: најпре авангардни уметници и/као критичари (Митриновић, надреалисти, Аћин), а потом и критичари у ужем смислу који су интензивније зашли у поље психоаналитичких метода интерпретације (Глушчевић, Кордић). С друге стране су, условно речено, *психоаналитичари* (психолози, психијатри, пси-

хотерапеути)¹, који су направили значајнији искорак ка пољу књижевних тумачења (Клајн, Матић, Јевремовић, Јеротић, Настовић). Поменуте ауторе могуће је одредити на основу тога у којој мери теже да одговоре на стандарде дисциплине ка којој искорачују: колико су, с једне стране, психоаналитичари пријемчиви за књижевни ум и методологију, а с друге, колико су филолози усвојили логику психоаналитичке мисли и избегавају искушења њене вулгаризације. То одређивање пак не би смело ићи у смеру дисциплинарних фетишизација. Књижевни критичари и уметници често зачињу концептуалне изазове на које психоанализа тек знатно касније успева да одговори и теоријски их интегрише, док психоаналитичари често слободније приступају књижевном тексту и из њега извлаче смислове сложеније и егзистенцијално продорније од оних с којима нас суочава рутинирана књижевно-критичка пракса.

Говорећи о овом пољу интердисциплинарних дијалога, треба посебно скренути пажњу на *хибридне зоне* и *укршћања* која воде динамизацији и проширењу корпуса. Видимо, рецимо, да су филолози изнутра раслојени на критичаре у ужем смислу и критичаре књижевнике који су били и актери (авангардних) књижевних процеса. Ту би нас даље проширење водило у домен самих естетских пракси или дела инспирисаних психоанализом, чија аутореклексивност (често на граници с критичким говором) такође може учествовати у њеном дискурзивном освајању. Даље, иако нам је у фокусу књижевност, најадекватнији пандан опште уметничке применљивости психоанализе била би управо естетика. Историјски посматрано, психоанализа је била једнако подстицајна и за друге уметности, те многи доприноси из области музичке, ликовне или филмске критике, посебно својом теоријском димензијом, могу бити од значаја и за проучавање књижевности (в. на пример Svetić 2011 и Erić 2010). Осим тога, с модерним развојем критичке теорије, психоаналитички прилози који се баве питањима језика, субјективности, симболичких представа, мита, религије или културе улазе у опсег релевантних књижевнотеоријских сазнања. Најзад, кад је у питању културно-историјска димензија истраживања, на хоризонту треба имати и дела која представљају психоаналитичке теорије, посебно кад су у питању за српску културу рецепцијски значајни аутори (*Фромове дихотомије* [1983] Ж. Требјешанина, *Јуні између Исџока и Зајада* [1990] В. Јеротића итд.). У ову групу спадале би и хрестоматије као што су *Психоанализа и књижевност* (1985) Жарка Мартиновића или *Филозофско чишање Фројда* (1988) Обрада Савића, затим превођење и приређивање психоаналитичких дела и аутора – праксе којима се

1 Дакле, не нужно чланови официјелних психоаналитичких друштава, која су у Србији формирана релативно касно (деведесетих и почетком двехиљадитих година) и сразмерно одсутна из ширег културног дијалога. То одсуство их разликује од пионира психоанализе у Србији и првог неформалног Психоаналитичког друштва које је деловало у Београду пред Други светски рат. О томе више у наставку.

већина аутора из нашег корпуса врло активно бавила и које представљају важну димензију одомаћивања психоанализе у општем културном, па стога и књижевном пољу. За прецизирање теоријских позиција и метакритичку анализу појединих аутора, често су управо те „околне“ делатности од велике хеуристичке вредности.

Психоанализа ће нас непрестано уводити у хибридне зоне и прекорачења, што је свакако један од њених главних доприноса хуманистици, као и мотор њене стално изнова обнављане теоријске провокативности.

Теоријски изазов(и)

Кад кажемо критика, не мислимо, дакле, само на ужу форму књижевне интерпретације већ на критику која обухвата и различите форме теорије. За корпус који разматрамо управо је карактеристична општа тежња ка теоретизацији, при чему се различите психоаналитичке позиције развијају упоредо с интерпретативним дискурсом: у зависности од аутора, тај дискурс гравитира ка филозофији (надреализам, Кордић, Јевремовић, Аћин), антропологији и историјским наукама (Матић, Глушчевић) или друштвеној критици и културним рефлексијама (надреализам, Клајн, Глушчевић, Јеротић, Јевремовић). Посебан ток чине аутори код којих се одвија спајање психоанализе и различитих религијских оријентација, од ранохришћанских традиција, преко православне теологије, до источњачких религија и езотеријских супкултура (Митриновић, Јеротић, Јевремовић).

Кад је у питању теоријски хоризонт теме, потребно је лоцирати критичаре и на широј мапи развоја и трансформације психоаналитичке мисли. Међу поменутих ауторима у оптицају је више ризина психоаналитичког наслеђа: тачније, уз један магистрални ток, појављују и бројни рукавци. Осовину психоаналитичких идеја у српској књиженој критици неоспорно чине опуси Сигмунда Фројда и Жака Лакана. Међутим, дела Алфреда Адлера, Карла Густава Јунга, Ериха Фрома (као и Вилхелма Рајха, Ота Ранка, Мелани Клајн, Карен Хорнај, Хајнца Кохута, Вилфреда Биона, Јулије Кристеве, Жила Делеза и Феликса Гатарија и других) присутна су као резервоар концепата и представа из кога критичари црпу инспирацију, допуњујући, коментаришући и гранајући Фројдов дискурс. Фројд, како је тврдио Фуко (2012), није аутор у класичном смислу већ *иворац дискурзивности*, тако да се чак и критичка оспоравања или трансформације класичне психоанализе увек изнова враћају зачетнику и остају део психоаналитичког дискурса. И лакановски пројекат, уосталом, био је један велики „повратак Фројду“. Зато ће нам Фројд бити стални саговорник, чак и у приступима ослоњеним на разне модификације и превазилажења његове доктрине.

Приликом разграничавања унутар психоаналитичке теорије треба, међутим, бити веома обазрив јер наилазимо на прегршт мешовитих позиција, особених ауторских нагласака, док и сами критичари у свом, каткад вишедеценијском, практиковању психоаналитичког мишљења трансформишу своје приступе. Радомана Кордића смо, рецимо, склони да поистовећујемо с лакановским приступом; Лакан, међутим, није од почетка присутан у његовом критичком опусу, а и онда кад њиме доминира упарен је с другим психоаналитичким, филозофским или књижевнотеоријским приступима. Слично томе, помињање неког јунговског појма није гарант да сам приступ није, у основи, фројдовски. Јунгови концепти преузимани су свуда где се њихова употреба чинила пригодном (нпр. у Глушчевићевом читању Ленке као Костићеве Аниме), док с њима није неопходно ишао и остатак јунговске аналитичке психологије (Настовић је овде изузетак). Чак и Митриновић, који се Јунгу окреће у тексту „Значај Јунгова дела“ (1929), од њега црпи идеју индивидуације, али је затим обликује једном хибридном филозофијом сатканом од Маркса, Ничеа, Адлера, хришћанске теолошке мисли, мистике и теозофије. Управо та спона Јунга и езотерије (а потом и Јунга и религије/религијске естетике, као и Јунга и неофројдовског хуманизма) чини се као један карактеристичан нагласак који затичемо у српској психоаналитичкој књижевној мисли.

Конкретни избори које критичари чине у разгранавану фројдовских полазишта несумњиво су ствар индивидуалних стручних опредељења, али се, у ширем контексту, нуде и као показатељи далекосежнијих културно-политичких процеса, историје идеја, поетика и укуса. Тако маргинална друштвена позиција и двоструко јеретичко спајање Фројда и Маркса у надреализму и код Клајна 30-их добија сасвим другачији (наиме централан) статус на таласу послератне рецепције Франкфуртске школе, Маркузеа, Фрома и других; Глушчевићева фромовско-хуманистичка визија одлично се уклапала у зреле конфигурације југословенског социјализма 70-их, док је Јеротићева хришћанско-културолошка јунгијанска оса од 80-их индикатор прелаза на нову, постсоцијалистичку парадигму; глобално ослабљена рецептивност за, у послератној ери врло присутну, егзистенцијалистичку филозофију, отежава уочавање њених уплива и код неких психоаналитичких критичара (Глушчевић, Јеротић); рецепција Лакана је, коначно, од 80-их део генеративних процеса постмодернизма. Српска психоаналитичка критика, дакле, врло активно учествује у ширим културолошким процесима, и то је можда једна од њених специфичности. Кроз њену повест можемо ишчитавати динамику много сложенијих културних и политичких трансформација, односно узети је као један од индикатора тих промена.

Поставља се питање: шта хоће и шта може психоаналитичка књижевна критика? Сучељавање психоанализе и тумачења књижев-

ности изазивало је, од самих почетака, одлучне методолошке отпоре, али и плодотворну комуникацију, која се испрва самим психоаналитичарима чинила неизбежном. Књижевна критика обележена „унутрашњим приступом“ била је, пак, пословично скептична према „спољним“ упливима, нарочито према „греху“ биографизма и психологизма. Проблем настаје из чињенице да је класична психоаналитичка критика посезала за извесном методском онтогенетском ортодоксијом према којој је уметничко дело сагледавано као симптом ауторове анамнезе, психолошких конфликта и психосексуалног развоја. Закључци таквог метода, и кад су успешно остваривани, водили су више естетичком промишљању природе и психологије стварања него унутрашњих законитости књижевне форме и значења. Међутим, то је у великој мери и пренаглашен неспоразум. Упркос замеркама које им се обично упућују, психоаналитичари по правилу нису имали претензије да узурпирају поље уже стручних књижевних анализа и њихови приступи били су праћени оградама у погледу циљева и домета, посебно кад је у питању естетски смисао и вредност дела.

При фузији психоанализе и књижевне критике јављају се (или превладавају) бројна искушења. Овом приликом задржаћемо се само на једном од њих, карактеристичном за наше критичаре. Питање које они постављају није само може ли једна „спољна“ дисциплина усвојити (или чак заменити) књижевно-критичке методологије већ и која је специфична вредност и допринос психоанализе књижевном пољу. Другим речима, какве нове увиде она може изнедрити из текста. Према Хугу Клајну, који у томе следи Фројда, психоаналитичко читање никако не може представљати *једино* читање текста, али може допунити „резултате ранијих истраживања, додајући им нове, теже уочљиве“ (1993: 300). Глушчевић чини и корак даље: психоанализа „долази као помоћ онде где отказују други истраживачки методи“, а ту је и „низ књижевних случајева у којима је помоћ психоаналитичке технике мишљења неопходна за коначан успех књижевне интерпретације“ (1975: 5, 43–44, 49). Овај став, према коме су неке врсте текстова и „књижевних случајева“ погодније за психоанализу од других, отвара општије питање типологизације тих књижевних феномена (или интерпретативних ситуација) који би чинили легитимним, оптималним или нужним психоаналитичко читање.² Тако се у српској књижевној критици примећује конвергирање ка одређеним делима, жанровима, ауторима, или опусима, који непосредније „позивају“ на психоаналитичко тумачење.

Ниједан од кључних критичара нашег корпуса, рецимо, није одолео „позиву“ на тумачење „Santa Maria della Salute“ и *Дневника* Лазе

2 Став који би могао постати споран у време кад, под утицајем лакановске психоанализе, сваки текст (разумеван у најширем смислу као систем знакова) постаје подложен психоаналитичком читању, односно кад је и сам појам књижевности и/као текстуалности претрпео радикалну промену и проширење.

Костића: они се устоличују у такорећи идеалан, незаобилазан предмет српске психоаналитичке критике. Љубавно-еротска тематика; дневник снова, вођен тајно и на страном језику; питање (личне и културне) (ауто)цензуре; директне кореспонденције једног аутентичног ониричког документа и једног врхунског естетског производа, и то аутора из самог језгра националног књижевног канона – психоаналитичка критика није могла ни у сну остати нема пред таквим изазовом. Упоредно читање психоаналитичких тумачења Костићеве песме, које остављамо за друге прилике, било би погодан предлог за експликацију интерпретативних приступа и позиција појединачних критичара.³

Следеће подручје легитимисања психоаналитичког приступа јесу аутори који су били инспирисани психоанализом и/или познавали њено учење. Тако Глушчевићево тумачење Франца Кафке показује не само како се координисање биографско-интимног и текстуално-иманентног може остваривати у корист књижевног тумачења већ и како то координисање постаје неодложно у случају кад је сам писац испитивао могућности примене психоаналитичких увида у грађењу књижевног дела (1980: 138, 144). С друге стране, лакановски аналитички дух био је посебно сензибилан за радикализоване означитељске праксе, попут немогућих језичких светова Кодерових спегова (Кордић, Јевремовић), Џојсовог *Финејана* (Јевремовић), или дела Момчила Настасијевића (Јевремовић, Кордић), којим су се, у другачијем кључу, бавили и Јеротић и Глушчевић. Индикативна је и релативно постојана оријентација српске психоаналитичке критике ка тумачењу поезије, или посебна пажња коју је, премда не увек из строго психоаналитичке визуре, привлачила поезија Миодрага Павловића.⁴ Овај вектор интересовања и примене психоанализе отвара и тему политике *жанрова* унутар психоаналитичке критике; наиме, које би то књижевне врсте и родови били (нај)погоднији за примену психоанализе, односно неке од њених специфичних процедура. Сходно свом позоришном интересовању и искуству, Клајн је, на пример, сматрао да су драме најпогодније за психоаналитичко читање (Клајн 1993: 368).

3 В. Матић (1983), Јеротић (1984), Глушчевић (1975), Кордић (1996), Јевремовић (2019), Настовић (2017). Одређену тенденцију фокусирања психоаналитичке критике уочавамо и поводом дела Борисава Станковића средином осамдесетих година (Јеротић 1984, Глушчевић 1985, Рапић 1985). И неке друге теме могле би се показати као „магнетна поља“ психоаналитичке критике, попут, на пример, питања *кривице* и *казне*, којим су се, у различитим варијацијама, бавили Н. Шугар, Х. Клајн, К. Поповић и М. Ристић, З. Глушчевић и В. Јеротић.

4 Кордићева друга књига, *Говор с дна* (1976), прва је монографија о целини дотадашњег песништва М. Павловића, о којем ће Кордић писати и касније; Јеротић ће своје огледе о Павловићу објавити у засебној књизи (2011); Глушчевићев поговор Павловићевој поезији скоро да би могао бити монографија (1981); увод у Павловићеве огледе о миту и ритуалу написао је Требјешанин (1993а). Занимљиво је да се сам Павловић врло амбивалентно односио према психоаналитичким тумачењима – његове рефлексije о психолошком и психоаналитичком тумачењу поезије датирају управо из године када је Кордић објавио књигу о његовој поезији (в. Павловић 1981).

Историјски преглед: зенити и (дис)континуитети

Популарна и оспоравана „бечка наука“ у српску културу и књижевност продрла је релативно рано и током 20. века с њом остварила динамичан однос. Иако се у овом тексту можемо само у основним цртама дотаћи историје и комплексности тих релација, неопходно је имати одређену полазишну представу *дијахронијске целине*. Чини се, заправо, да је то оно што је у досадашњим прегледима и анализама највише недостајало.

Ако бисмо ауторе из нашег корпуса определили према историјској оси, јасно се издвајају два зенита психоаналитичких тенденција. Први се дешава 30-их година и обележен је радом београдских надреалиста (где се психоаналитичка мисао органски интергише у аутентичну авангардистичку културу) и Димитрија Митриновића у егзилу; фројдо-марксистичким спојевима и споровима на левици (код надреалиста, Клајна); као и иницијативама чланова српског Психоаналитичког друштва (Никола Шугар, Хуго Клајн, Никола Поповић, Војин Матић и др.). Други талас консолидује се 60-их година и улази у зенит деценију касније, отварајући простор за живљи дијалог психоаналитичара и критичара; популаризацију психоанализе у широј јавности; диверзификацију психоаналитичких теорија; интензивну преводилачку и приређивачку делатност; филозофску рецепцију психоанализе; док посебно поглавље чини пријем Лакана на таласу постмодернизма.

Утисак дисконтинуитета између ове две историјске тачке посве је привидан или, у најмању руку, дискутабилан. Поједине традиције, као што је надреалистичка, процветаће изнова од 60-их година (у филозофској и уметничкој рецепцији психоанализе, фројдовске, потом и лакановске), премда без адекватне ревалоризације домаћих историјских корена. На сличан начин, рад појединих предратних психоаналитичара истрајава током читавог ратног и послератног периода. Клајнов критичарски рад отпочиње 30-их анализом *Злочина и казне* (1936), 60-их се наставља шекспиролошким есејима, док он паралелно пише о психоанализи и ради на њеној популаризацији, посебно кроз преводе, представљање и приређивање Фројдових дела. Код Војина Матића континуитет је пре поноран: он је с укрштањем психоанализе и антропологије кренуо 30-их година текстом о ритуалима (ходећи стопама Фројдовог *Тотџема и џабуа* и Ранковог *Риџуала*), али је текст остао необјављен и изгорео у бомбардовању Београда (Матић 1985: 77). Но, Матић ће управо из овог текста током 70-их развити своју „палеопсихологију“.⁵

Упечатљиво је да у послератном току рецепције већина аутора из нашег корпуса, различитих генерација, објављује студије око 1975.

⁵ Матић је текст прочитао пред члановима Психоаналитичког друштва, те га је на изванредан начин ипак опредметио (Матић 1985: 82).

године: Матић објављује књиге *Забрављена божанства* (1972) и *Психоанализа мистичке прошлости* (1976, 1979, 1983), Јеротић *Психоанализа и култура* (1974/76) и *Болести и стварање* (1976), Глушчевић *Алфа и омега* (1975), Кордић *Археологија књижевности* (1975), Аћин *Изазови херменевтике* (1975). Хуго Клајн, такође, 1974. објављује своју последњу студију „Хамлет у светлу психоанализе“.

Ситуација је у том тренутку, очигледно, битно различита у односу на непосредно послератну: Клајн своје капитално дело *Рајна неуроза Југословена* пише 1945, али је оно из политичких разлога објављено тек десет година касније. Оснажена својим предратним носиоцима, а на таласу развоја послератне психијатрије, психоанализа је од 60-их година све одлучније освајала статус релевантног предмета истраживања и јавног говора у култури која је напуштала совјетске идеолошке кодове, а с њима и схватање психоанализе као „идеалистичког и реакционарног учења“ неспојивог са марксизмом (Karan 1989: 174; уп. Jerotić 1980: 89–91).

Још један зенит назире се крајем осамдесетих и почетком деведесетих година. Сви дисциплинарни рукавци кроз које је психоанализа струјала – медицина, антропологија, филозофија, књижевна теорија и критика – захваћени су „зрењем“ и акумулираним ефектима вишедеценијског развоја. За нас је занимљиво да су се 1989. године појавиле три књиге које маркирају процес историзације домаће психоанализе и њених интеракција с књижевним и културним пољем – *Психоанализа и надреализам* Миленка Карана, *Психоанализа и љевица* Боже Ковачевића и *Развој психоанализе у Србији* Петра Клајна. Истом замаху припада и приређивање књиге *Фројд, психоанализа и лијераиштура* (1993) Хуга Клајна. Тиме се на врхунцу једне линије развоја психоаналитичка (књижевна) мисао враћала својим почецима.

Први талас

Најранији контакти српске и југословенске културе с епицентром психоанализе збили су се у годинама пред Први светски рат и током њега. Тада се први домаћи аналитичари упознају с Фројдом у Бечу (Клајн), Никола Поповић се услед избијања рата у Србију враћа с кофером пуним Фројдових књига (Mirić 2010), а разним нитима психоанализа је везана и за комплекс предратне (младобосанске) књижевно-политичке авангарде.⁶

6 На везе Сарајевског атентата и психоанализе, тј. разговоре које је с Гаврилом Принципом водио Фројду близак психијатар Мартин Папенхајм, указао је недавно Петар Јевремовић (2019). Виктор Тауск, такође из Сарајева, био је један од најоригиналнијих Фројдових ученика тог времена, али и личност везана за модернистичке књижевне токове. Најзад, ту је и Димитрије Митриновић, о којем ће више речи бити у наставку. Књижевно-културне импликације тог (пред)ратног сусрета Беча, Сарајева и Београда, психоанализе и ране књижевне авангарде, део су истраживачког пројекта Б. Андоновске.

Кад је у питању присно повезивање психоанализе и књижевне модерности, **надреалистичка** интервенција је иницијална и интегрална. Она се креће у распону од самих естетских пракси заснованих на интеграцији Фројдовога открића несвесног (сан, аутоматизам); преко критичког разматрања низа феномена у психоаналитичкој визури (еротизам, лудило, жеља, нагон смрти, хумор, параноја, случај, самоубиство и др.)⁷ до семиналног трактата *Нацрт за једну феноменологију ирационалној* (Popović, Ristić 1931). Иако је психоаналитичка компонента незаобилазна у поетичким обрадама овог покрета, посматрано на линији развоја психоаналитичких дискурса у српској култури надреалистичко искуство раскрива и нове димензије. Корекција Фројда у смеру поверења у несвесно и делотворности имагинације (што би водило Јунгу), повезивање несвесног с „револуцијом песничког језика“ и означитељском динамиком (што води Лакану), те прерада Фројдовога антрополошко-друштвеног пессимизма кроз спајање с марксизмом (позиције фројдо-марксизма и Франкфуртске школе) – показују како је у надреализму импрегнирано језгро главних смерова филозофско-естетичке разраде психоанализе у послератном периоду. То се односи и на многе партикуларне захвате, који су произлазили из надреалистичког надовезивања на немачки романтизам, истраживања *модерне митологије* кроз форме популарне културе и литературе, тражења антрополошких корена стваралаштва у домену магијског мишљења, изградње антиестетике с ослоном на субверзивне потенцијале психоанализе, виђење психоанализе као опште психологије модерне културе и (социјалистичког) друштва и др. Све те моменте моћи ћемо да пратимо у будућности домаће психоаналитичке мисли. Утолико је симптоматично да се тај потоњи развој одвијао уз готово потпуни изостанак интеракције с овим надреалистичким наслеђем, које и данас функционише као својеврсно *несвесно* српске психоаналитичке критике.

Димитрије Митриновић једна је од водећих личности предратне јужнословенске авангарде и њених европских интеракција (в. Palavestra 1977). Током свог поратног егзила у Енглеској, он напушта уже књижевно поље и посвећује се разради езотеријско-утопијске идеје „универзалног човечанства“ предвођеног европским Свечовком, који би светскоисторијске напетости разрешио у једној узвишеној, духовној Синтези. У грађењу свог мисаоног система, Митриновић се обраћа многобројним (често и међусобно контрадикторним) филозофијама: од социјализма, преко хришћанске мисли и тео-

7 Без и најмање могућности да се овде наведу сви релевантни пресеци, скрећемо пажњу на неколико дијахронијски важних тачака: први текст о Фројду (Матић 1923); часопис *Сведочанства* с бројевима посвећеним стваралаштву лудила (Матић 1925) и разради концепта арт брут; анкета о жељи (НДИО 2, 3/1932); Ристићево психоаналитичко разматрање хумора (1932), самоубиства (1934а), поетског стварања, морала и нагона смрти (1934, 1940, 1989); те фројдо-марксистичке дискусије (Popović, Ristić 1931; Popović 1934; Ристић [1935] 1953; Живадиновић Бор 1930; Živadinović Bor 1932).

зофије до психоанализе, коју ће профилтрирати кроз свој хибридни и неретко самодемантујући систем. Вођен својим езотеријским културолошким концепцијама, он се окреће од Фројдовога либидом растрзаног појединца и усваја Адлерову визију хармоничног и рационалног ега (Savić 1988: 186). На подстрек самог Адлера, у Лондону 1927. године оснива Адлерово друштво (огранак Међународног удружења за индивидуалну психологију), где држи низ предавања о психоанализи и филозофији. Преплитањем Фројда, Јунга и Адлера с књижевним, уметничким, филозофским и мистичким влакнима, Митриновић се придружује раним токовима „литераризовања“ психоанализе (Savić 1988: 189). Психоаналитички топови прожимају и његову позну концепцију „стваралачке критике“, којом он прориче да је време оригиналног стваралаштва, које „потиче од Бога, из подсвести и расе“ (Митриновић 1991: 191), прошло и да једино будуће средство самоспознаје јесте промишљено и критичко усвајање прошлости у коме сам *кријичар њосијаје стваралац*.

Посебно поглавље чини повест неформалног **Психоаналитичког друштва** основаног у Београду (1938–1940/1), чији ће најзначајнији представници, као и надреалисти, бити мост према послератној рецепцији психоанализе.⁸ Чланови овог Друштва још од средине 30-их раде на популаризацији психоанализе у широј јавности, путем предавања, научних дискусија, критичких текстова, књига и превода. У то време целовито се преводе прва Фројдова дела (*Увод у психоанализу* 1933; *Психопатологија свакодневне животице* 1937), али и дела његових првих следбеника дисидената Јунга, Адлера и Рајха. Никола Поповић, професор филозофије и декан Филозофског факултета, где је Друштво одржавало састанке, аутор је првих публикација у којима је широј публици системски представљено Фројдово учење (*Предавања из психоанализе* 1934, *Психоанализа: основна учења Сигмунда Фројда* 1935).⁹ Занимљиво је да су наши први психоаналитичари, према Петру Клајну, свој оригинални допринос дали превасходно у *примењеној психоанализи*, односно у области књижевности, позоришта, уметничког стваралаштва, митологије и антропологије. „На тај начин психоанализа је у Србији прескочила почетну фазу стварања и тако рећи *почела са примење-*

8 Међу члановима Друштва, Хуго Клајн и Никола Шугар прошли су школску анализу у Бечу, односно Берлину, и започели терапеутску праксу 20-их година у Београду и Суботици (Клајн 1989: 4).

9 Продор психоаналитичких идеја у универзитетски миље наставиће се после рата ангажманом Војина Матића који ће, кроз предмете које је предавао (Психопатологија деце и адолесцената, Општа психопатологија), педесетих година психоаналитичке садржаје увести на катедру за психологију. Његови ученици, тзв. матићевци, који су већином код њега прошли дидактичку анализу, наставиће ту предавачку традицију (в. Kordić 2011: 100), све до П. Јевремовића данас. Упоредо с тим, и за филозофску осу коју је иницирао Н. Поповић може се рећи да се наставља на катедри за филозофију, кроз предмет Филозофија психоанализе.

ном *йсихоанализом*“ (Клајн 1989: 11, курзив наш). То постаје евидентно кад препознамо да су готово сви чланови Друштва били активно ангажовани на другим (хуманистичким) пољима: Никола Поповић (филозофија), Владимир Дворинковић (филозофија), Милош Ђурић (филозофија, филологија, класичне науке), Хуго Клајн (књижевна критика, драматургија), Војин Матић (етнологија, антропологија, археологија, књижевна критика). Овај одлучујући импулс примењене психоанализе наставља се и у послератном периоду.

Други талас

Од похађања Таускових и Фројдових предавања у предратном Бечу, преко редакције Фројдових *Одабраних дела* (1969), до историјације домаће психоанализе која почиње око његовог лика и дела,¹⁰ **Хуго Клајн** остаје емблематична фигура првог века психоанализе у српској и југословенској култури. Ни српска психоаналитичка критика не може се замислити без њега. У читавом свом опусу Клајн ће остати привржен Фројду, чију ће класичну психоанализу и сам примењивати, али ће му ипак приступати и критички, посебно с позиције марксизма, сматрајући да класична психоанализа не тежи друштвеној промени. Клајн ће и у психоанализи и у марксизму видети *очовечење човека*: путем промене социјалних услова у којима човек живи и ствара, те путем формирања личности које човека чини све слободнијим у односу на своје Над-ја (Клајн 1993: 370). Од посебног је значаја чињеница да је Клајн психоанализу међу првима применио на позоришну и књижевну критику. Дао је вредне интерпретације неких од најпознатијих књижевних дела, као што су Шекспирове драме (*Шекспир и човештво*, 1964), *Злочин и казна* Фјодора Достојевског (изворно 1936) или *Господа Глембајеви* Мирослава Крлеже (изворно 1968). У свим анализама Клајн је трагао за људском комплексношћу драмских јунака (и посебно их проналазио у Шекспировим делима), које би психоаналитичко читање извлачило на површину. Противио се изједначавању драмског јунака с пацијентом на каучу, премда се у његовим анализама то противљење често показало као декларативно (или једноставно неспроводљиво).¹¹

10 Избор из Клајнових радова *Фројд, йсихоанализа и лићерайура* приредио је 1993. Жарко Требјешанин, чија интересовања везана за Клајна датирају још из средине седамдесетих година. Поред интензивног приређивачког рада и монографије о Ериху Фрому, Требјешанин је био и чест сарадник књижевних часописа, писао је о народној култури и књижевности, о савременим ауторима, хумору и сатири, као и о психоаналитичком методу у проучавању књижевности (1986).

11 Док, рецимо, у анализи Раскољникова Клајн долази до закључка који надилази кабинетско патологизовање јунака (показујући да „код злочинца постоји преегзистентно осећање кривице“ које „није последица већ главни узрок злочина“ (Клајн 1993: 227), откривање Едиповог комплекса у Хамлету (Клајн 1993 [1974]: 236–254) јунака ипак смешта на психоаналитички кауч.

Члан Психоаналитичког друштва током његовог кратког трајања пред Други светски рат, **Војин Матић** је српску послератну психоанализу отворио не само књижевности већ и хуманистици уопште. Његов опус представља интердисциплинарно поље у коме се психоанализа прожима с књижевном критиком, етнологијом, антропологијом и археологијом. Дао је вредне интерпретације Лазе Костића и песме „Santa Maria della Salute“, Андрићеве приповетке „Аникина времена“, поезије Васе Живковића и романа *Пријатељи* Слободана Селенића.¹² Међутим, заправо је његова „палеопсихологија“ – на коју данашњи српски антрополози гледају с подсмехом, а коју су тадашњи психоаналитичари (и не само они) доживљавали готово револуционарном – имала највећи утицај на српску психоаналитичку критику. Она је најкаснији, најважнији и неупитно најпроблематичнији део Матићевог стваралаштва (Teodorski 2021), у коме је он путем класичне фројдовске и постфројдовске психоанализе интерпретирао праисторију и историју човечанства. Палеопсихологија филогенези човека приступа из перспективе нагонских инвестиција његове онтогенезе, повезујући етнолошки, антрополошки и археолошки материјал у један комплексни (и проблематични) систем. Иако према данашњим стандардима неодржива, Матићева палеопсихологија уткана је у српску психоанализу 70-их и 80-их година, где је извршила пресудан утицај на њену примену у хуманистици, од психоаналитичке културологије Владете Јеротића до критике Зорана Глушчевића (в. Глушчевић 2001).

Посматрајући вишедеценијски ангажман **Владете Јеротића** у популаризацији психоанализе у области књижевности и културе, неопходно би било одвојити се од његовог позног, еклектичног рада и ставити снажније акценте на рану фазу његовог деловања 70-их и 80-их година.¹³ Поред прве књиге *Дарова наших рођака* (1984), која је отварала познати серијал посвећен српској књижевности, за нашу тему централне би биле две књиге сукцесивно објављене у Библиотеци XX век. *Психоанализа и култура* (1974, потом 1976, 1980) резимира је развој психоанализе и њених претпања у различите регионе културне антропологије, укључујући и психоанализу стваралаштва, и то у научнопопуларном кључу који је означио продор психоаналитичке тематике у шире јавно поље. Књига *Болесни и стварање* (1976)¹⁴ доносила је пак узорне примере (фројдо-јунгијанске) патографије, жанра чији ће тематски и биографски акценти (п) остати основа Јеротићевих књижевно-аналитичких захвата. Јунго-

12 Сви ови текстови накнадно су сакупљени у књизи *Психоанализа мишске прошлости III* (1989), у одељку под називом „Психоанализа стваралаштва“.

13 И у Јеротићевом еклектичко-просветитељском дискурсу (в. Олах 2013) могла би се поставити нешто другачија тежишта, као што је његово бављење ауторима попут О. Вајнингера, К. Кастанеде или Симоне Вејл.

14 Сродна је и књига *Путовање у оба смера* (1992), такође посвећена писцима светске књижевности.

ва аналитичка психологија Јеротићу је послужила као „природна“ платформа за трансфер психоаналитичких садржаја ка књижевности, религији и етнопсихологији, али и претапање ових домена; у склопу тих претапања све више ће слабити дистинктивност самог дубинскоаналитичког метода. Занимљиво је посматрати и начин на који је та јунгијанска оријентација кореспондирала с другим „оптимистичким“ ревизијама Фројдове теорије које су биле заступљене у југословенској средини (хуманистичка психоанализа, културалисти),¹⁵ као и са (за Јеротића сразмерно важним) инспирацијама из егзистенцијалистичке филозофије и психијатрије (уп. Јеротић 1984: 224; 1980: 81–82).

Германиста **Зоран Глушчевић** један је од првих домаћих критичара који се на темељан начин инспирисао психоанализом. За опсежан теоријски увод студије *Алфа и омеџа: књижевности и психологија несвесној* може се рећи да има програмски карактер не само за низ књижевних интерпретација којима претходи већ и за психоаналитику Глушчевићевог опуса уопште. У фројдовску основу своје критике Глушчевић уноси индивидуалне нагласке (нпр. значај који придаје Белинтовом појму окнофилије и филобатизма), али и теоријске варијације карактеристичне за своју средину и епоху. Реч је о неопходности повезивања Фројда и Јунга кад је психоанализа стваралаштва у питању, затим о укључивању етичко-социјалних димензија хуманистичке психоанализе, као и о њеном амалгамисању с егзистенцијалистичким становиштима (1975: 74). Та су реакцијом вања, с различитим тежиштима, видљива и у његовим средишњим студијама о Т. Ману и Х. Хесеу (*Мий, књижевности и ојуђење* 1970) односно Ф. Кафки (*Студија о Кафки* 1971, *Кључеви за замак* 1972, *Кривица и казна* 1980). Психоаналитичку мисао Глушчевић је, међутим, асимиловао на такав начин да ће њен одјек моћи да се прати и онда кад она није доминантна или експлицитно евоцирана. Кључна фигура, коју он увек изнова (пр)оживљено варира и која, чини се, и омогућава то „колање“ психоаналитичке енергије кроз његов опус, заправо је – (*раз*)ојуђење, које има подједнако социјалнополитичке, психоаналитичке, антрополошке и егзистенцијалне импликације, као и (за овог тумача битне) романтичарске корене. Недовољно валоризована остала је и ауторова сензибилност за форме популарне културе и литературе и њихово психоаналитичко тумачење (в. Глушчевић 1975: 132–136, 159–160; 1988; 1990).

Иван Настовић је један од представника рецентне *архетипске кришике* у Србији коју примењује превасходно на великане српске књижевности (Десанку Максимовић (2003), Иву Андрића (2005), Милоша Црњанског (2007), Исидору Секулић (2011), Лазу Костића

15 Види: Јеротић 1980: 101; Глушчевић 1975: 36. Занимљиво је да је Јеротић из психоаналитичког угла образлагао и компензаторни заокрет који је водио урушавању рационалистичке културе југословенског социјализма (Јеротић 1990: 12).

(2017). Према Настовићевом (јунговском) аргументу, Фројдова психологија дело углавном своди на ауторову анамнезу или психопатолошки симптом, задржавајући се ономе што је лично и маргинално. Окрећући се Јунгу, Настовић постулира оно суштинско и универзално у „великом“ књижевном или уметничком делу што задира у поље колективно несвесног одакле се напаја архетиповима заједничким читавом човечанству.¹⁶ Важан моменат у Настовићевом разумевању односа психологија-књижевност чини став да је књижевну критику потребно раздвојити од психолошке (у његовом случају, „дубинско психолошке“). Под тиме он подразумева (пратећи Јунга) да предмет психологије треба да буде све оно што је у књижевном делу у вези с процесом унутрашњег обликовања дела, односно све што је у спрези с ауторовим индивидуалним, фамилијарним или колективним несвесним. Насупрот томе, посао књижевних критичара задира у питање суштине књижевности и функционисања самог дела. Ради се, заправо, о разликовању смерова интерпретације: психолошка критика ауторово дело треба да користи зарад боље спознаје самог аутора (те тиме и његовог односа према делу), док књижевна критика аутора треба да користи зарад бољег разумевања дела по себи.

Трећи талас

Продор Лаканове психоанализе у српску критику и теорију од 80-их и 90-их година, а нарочито с преласком у нови миленијум, требало би истражити као засебан феномен.¹⁷ Овом приликом ћемо се задржати на три критичка опуса у којима књижевни и херменеутички интерес остаје доминантан.

Код **Петра Јевремовића** присуствујемо транспоновану психоанализе у подручја филозофије, књижевности, културне и религијске антропологије,¹⁸ при чему као дубинска подлога тих преноса служи

16 Како би премостио јаз између колективног и индивидуалног, Настовић уводи концепт *фамилијарног несвесног*, према учењу швајцарског психијатра Леополда Сондија, код кога је завршио специјализацију. Фамилијарно несвесно преносе латентни рецесивни гени који, иако их потискују доминантни, нису пасивни већ активно учествују у изборима појединца, а налазе израз и у сновима (који се, у генеалошком смислу, могу назвати „предачким“).

17 С продором Лакана долази до промене теоријско-методолошког амбијента, типа критичког језика, али и самих облика рецепције психоанализе. Пријем Лакана одвијао се без клиничког искуства и контекста који је био у позадини рецепције фројдовске ере. У поређењу с Фројдом, Лакан је превођен далеко мање и фрагментарније; његов дискурс често допире с општетеоријског хоризонта француског постструктурализма (као и љубљанске лакановске школе) уз измењен однос (или баланс) између филозофске и књижевне рецепције психоанализе.

18 Пре свега ранохришћанских традиција, које су још увек у радијусу старогрчког језика, хеленистичке културе и филозофије (*Пайрологија у ојлегалу херменеутичке*, 2011; в. и *Биће/расујосћ*, 2014), чему ће се касније придружити и теолошко-филозофско наслеђе будизма (*Херменеутички шријих*, 2019). У склопу Јевремовићевог

заправо – херменеутика. Та херменеутички сензибилитет и усредсређеност на проблеме субјекта (и) говора, те поетску функцију језика, чини Јевремовићеве теоријске (*Психоанализа и онџолоџија* 1998, *Лакан и њихова анализа* 2000) и интердисциплинарне студије од постојаног интереса и за књижевно разумевање. Средишња књижевна тумачења (Л. Костић, Настасијевић, Кодер) изнео је у оквиру пројекта *РН* (уредник Драган Стојановић), потом у текстовима о Гогољу и Џојсу¹⁹ и књигама огледа о Настасијевићу (2016) и В. П. Дису (2018). За филозофско-естетичка питања перформативности језика и односа писаног и усменог дискурса инструктивна је књига *Λογος/ὁλοκληρωμένος* (2013), која сучељава аналитичко искуство, хомерски еп и Хајдегера. Јевремовићеве радови прожети су и ширим спектром постфројдовских теорија (М. Клајн, Х. Кохут, В. Бион и др.), значајним упливом античке мисли и немачке филозофије, али и обнављањем изворних критичко-субверзивних потенцијала психоанализе с ослонцем на потиснуте традиције и радикализоване егзистенцијално-језичке праксе (аскетике, поезије). Тај критички импулс реализује се и у домену стила, кроз онеобичавање критичког говора ритмизацијом и наративизацијом.

Опсежан опус **Радомана Кордића** – који, развијан од почетка 70-их година до данас, обухвата и капиталне преводе Лакана и Пола Рикера – представља најистрајнији покушај да се психоанализа увеже с разноликим ужим питањима књижевне естетике: питање аутономије књижевности, иманентног приступа и његовог трансцендирања, нагонског инвестирања формалних аспеката дела, исказних инстанци, поетичких оријентација и трансформација, рецепције дела, вредновања и др. Књига *Несвесно књижевности* (2020) сублимира више рукаваца Кордићевог целокупног рада: низ теоријских студија (*Субјект теоријске психоанализе* 1994, *Психоаналитички дискурс* 1997), али и оних о етици, политици и антифилозофији књижевности, којима додаје психоаналитичку димензију и обједињује их у пројекту изградње једне модерне „филозофије књижевности“. Књига почива на комбиновању високоформализованог језика теоретизације и илустративних књижевно-аналитичких захвата, по моделу који (пре)познајемо још из етнопсихоаналитичког огледа *Насиље свакидашњице* (1980), али је та економика интерпретативног и теоријског и иначе карактеристична за Кордићеве радове (*Археолоџија књижевности* 1975, *Говор с дна* 1976, *Поезија и увид* 1982, *Сексуални дискурс у књижевности* 1996, *Језичке истре* 2003, *Полиџика књижевности* 2007. и друге). Поред француске психоанализе и теорије, Кордићева мисао битно је обележена и другим филозофским

приређивачког рада, треба издвојити темат „Психоанализа и филозофија“ у часопису *Гледишта* (1998а), који доноси и превод одломка из Лакановог семинара о трансферу, као и темат о сновима у књижевном часопису *Градац* (2007).

19 Наведени радови накнадно су обједињени у књизи *Трагови речи* (2019а).

традицијама (Хајдегером, феноменологијом, херменеутиком); у том дискурзивном укрштању можда треба тражити и корене оног особеног, за читалачку комуникацију често осујећујућег ефекта Кордићевог критичког идиома, који би такође вредело подврћи мета-критичкој анализи.

Најзад, Лакан је још од почетка 70-их година присутан у опусу **Јовице Аћина**, где је психоанализа саставни део ране и непосредне рецепције француског постструктурализма. Аћинова *есејистичка проза* чворишна је тачка креирања једног новог типа критичког писма, у којем се „теорија и фикција“ непрестано „испомажу“ (Аћин 1984: 6). Као стални дискурзивни „калем“, психоанализа ће се ту наћи у новим интерпретативним контекстима, од проблематике телесности језика и писма (*Изазов херменеутике* 1975), преко пројекта критике књижевне метафизике (*Паукова њолистика* 1978) и читања „Божанственог маркиза“ (*Ајокалийса Саг* 1995), до *Поетике кривојворења* (1991) и логорологије (*Гајана њо њејелу* 1993). Психоаналитички дискурс код Јовице Аћина другачије је устројен од модела филолози-психоаналитичари који пратимо и враћа нас рецепцијској конфигурацији оствареној у надреализму. Реч је о критичком језику који је епохални израз једне нове уметности мишљења-писања, под снажним упливом француске теорије, која се и сама ослањала на властито авангардно, надреалистичко наслеђе. У комбинацији с његовим преводилачким и уредничким радом,²⁰ Аћинова есејистика и проза маркирају отварање једног посебног тока послератне рецепције психоанализе, карактеристичног и за још недовољно истражене неоавангардне генеалогичке постмодерних тенденција у српској књижевности.

***

Овим уводним разматрањима желели смо да укажемо на главне трасе развоја српске психоаналитичке књижевне критике, и посебно на оно ширење метакритичког хоризонта које је неопходно како би се назреле општије теоријске и културолошке конфигурације. Тек такав проширени ракурс омогућиће да се, у даљим истраживањима, прецизније ситуирају и опишу индивидуални критички рукописи, да се међу њима уоче релевантне кореспонденције и разлике, као и да се отвори питање унутрашње динамике корпуса, културноисторијских специфичности и (дис)континуитета – посебно оног између периода пре и након Другог светског рата. То што се на површини указује као дисконтинуитет, могло би се или морало

20 Аћин је преводио и Фројдове текстове везане за уметност и друге рубне феномене (*Породични роман неуројичара и други сјиси*, 2011), као што су и многи текстови француске теорије и психоанализе у нашу средину стизали захваљујући његовој „уметности уређивања“ часописа попут *Дела* и *Књижевне речи*. О Аћиновом уредничком раду в. Андоновска 2014.

(с мало психоаналитички инспирисане метакритике), како смо то и сугерисали, препознавати као облик одгођеног, али неукидивог, континуитета. Тек тиме би целоцековно присуство психоанализе у домаћој књижевнокритичкој и књижевнотеоријској мисли добило потребну сложеност и интегритет.

ЛИТЕРАТУРА

- Андоновска, Биљана. „Часопис као библиографија културе: часопис *Дело* и проучавање послератне књижевности и културе.“ *Значај библиографије периодике за исцраживање књижевности и културе: зборник радова*. Приредиле Ана Ђосић-Вукић и Весна Матовић. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2014. 155–181.
- Аћин, Јовица. *Изазов херменеутике: есеји*. Београд: Дом омладине Београда, 1975.
- Глушчевић, Зоран. *Студија о Францу Кафки*. Београд: „Вук Караџић“, 1971.
- Глушчевић, Зоран. *Алфа и омега: књижевност и психологија несвесној*. Београд: „Вук Караџић“, 1975.
- Глушчевић, Зоран. *Кафка: кривица и казна*. Београд: Слово љубве, 1980.
- Глушчевић, Зоран. *Поезија и маија*. Београд: Просвета, 1980а.
- Глушчевић, Зоран. „Поезија Миодрага Павловића између ритуално-магијског и сатирично-пародијског“. *Поезија II, Изабрана дела Миодрага Павловића*, књига 2. Београд: „Вук Караџић“, 1981. 247–313.
- Глушчевић, Зоран. „Психодинамички рад ероса у делима Борисава Станковића“ I–V. *Књижевност* 1–7/8 (1985): 297–322, 546–555, 758–772, 1158–1170, 1557–1568.
- Глушчевић, Зоран. *Животи у ружичастом: антиологија свакидашњеј кича*. Београд: Просвета, 1990.
- Глушчевић, Зоран. *Окулина моћ*. Ниш: Просвета, 2001.
- Живадиновић Бор, Ване. „Увод у метафизику духа.“ *Немојуге* (1930): 50–54.
- Јевремовић, Петар. *Лакан и психоанализа*. Београд: Плато, 2000.
- Јевремовић, Петар. (прир). Темат „Снови“. *Градац*, 34.162–163 (2007).
- Јевремовић, Петар. *Психологија у олегалу херменеутике*. Београд: Отачник, 2011.
- Јевремовић, Петар. *У ипрази за Насијасијевићем*. Београд: Граматик, 2016.
- Јевремовић, Петар. *Дисова ноћ без неба*. Београд: Граматик, 2018.
- Јеротић, Владета. *Пушовање у оба смера*. Београд: Књижара Плато, 1992.

- Јеротић, Владета. *Миодраї Павловић: одшкринуџа враџа*. Београд: Арс Либри: Задужбина Владете Јеротића; Нови Сад: Православно удружење Свети Сава, 2011.
- Кордић, Радоман. *Археологија књижевної дела*. Београд: Просвета, 1975.
- Кордић, Радоман. *Говор с гна: љоезија Миодраїа Павловића*. Београд: „Вук Караџић“, 1976.
- Кордић, Радоман. *Поезија и увид*. Београд: „Вук Караџић“, 1982.
- Кордић, Радоман. *Психоаналиџички дискурс*. Београд: Научна књига, 1997.
- Матић, Војин. *Моји живоиџи*. Нови Сад: Матица српска, 1985.
- Матић, Душан. „О Фројдовој психоанализи.“ *Пуџеви* (нова серија) 2 (1923): 30–31.
- Матић, Душан. „Увод.“ *Сведочансџива*, Записи из помраченог дома (стварање лудила), 6 (1925): 1–2.
- Митриновић, Димитрије. „Значај Јунговог дела“ [1929]. *Сабрана дела II*. Ур. Предраг Палавестра. Сарајево: Свјетлост, 1991. 147–158.
- Митриновић, Димитрије. *Сабрана дела III*. Ур. Предраг Палавестра. Сарајево: Свјетлост, 1991.
- Олах, Кристијан. „Увод у проучавање психолошке критике: могућности, искушења и ограничења психолошког приступа у српској књижевној критици.“ *Срџска књижевна криџика друје љоловине XX века: џиџолошка љроучавања*. Приредио Милан Радуловић. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2013. 183–228.
- Павловић, Миодраг. *Поетџика модерної*. Београд: „Вук Караџић“, 1981.
- Поповић, Никола М. *Предавања из љсихоанализе*. Београд: Г. Кон, 1934.
- Поповић, Никола М. *Психоанализа: основна учења Сиџмунда Фројда*. Београд: Г. Кон, 1935.
- Ристић, Марко. *Предџовор за неколико ненаџисаних романа и Дневник џиџи предџовора* (1935). Београд: Просвета, 1953.
- Требјешанин, Жарко. (прир.). *Миодраї Павловић: Оџледи о народној и сџарој срџској љоезији*. Београд: Српска књижевна задруга, 1993а.
- Фројд, Сигмунд. *Увод у љсихоанализу*. Превео са немачког језика Борислав Лоренц. Београд: Космос, 1933.
- Фројд, Сигмунд. *Психоџаџиџолоџија свакодневної живоиџа*. Дело превео са оригинала и уводну студију написао Хуго Клајн. Београд: Космос, Г. Кон, 1937.

*

- „Anketa o želji“, *Nadrealizam danas i ovde*, 2, 3 (1932): 22–23, 26–37.
- Аџин, Јовица. *Паукџва политика: за критику књиџевне метаџизике*. Београд: Просвета, 1978.
- Аџин, Јовица. *Поетџика кривотворења: у траганју за обманама*. Нови Сад: Светови, 1991.
- Аџин, Јовица. *Гатанја по пепелу: о изгнанствима и логорима трагом писанја*. Београд: Време: Публикум, 1993.

- Aćin, Jovica. *Apokalipsa Sad: nacrti o Božanstvenom markizu*. Beograd: Rad, [1995] 2004.
- Aćin, Jovica. (ur. i prev.). Sigmund Frojd, *Porodični roman neurotičara i drugi spisi*. Beograd: Službeni glasnik, 2011.
- Cvetić, Mariela. *Das Unheimliche: psihoanalitičke i kulturalne teorije prostora*. Beograd: Orion Art: Univerzitet, Arhitektonski fakultet, 2011.
- Gluščević, Zoran. *Mit, književnost i otuđenje*. Beograd: „Vuk Karadžić“, 1970.
- Gluščević, Zoran. *Kafka: ključevi za Zamak*. Vrnjačka Banja: Zamak kulture, časopis za književnost umetnost i kulturu, 1972.
- Gluščević, Zoran. „Krimi priča – žanr ili šund“. *Za ubistvo je potrebno dvoje, 1: najbolje svetske krimi-priče*. Beograd: Prosveta, 1988. 9–39.
- Erić, Ljubomir. *Psihoanaliza i psihopatologija likovnog izraza*. Beograd: Arhipelag; Jagodina: Muzej naivne i marginalne umetnosti, 2010.
- Frojd, Sigmund. *Tumačenje snova I–II* [1900]. Preveo s nemačkog Albin Vilhar. Novi Sad: Matica srpska, 1984.
- Fuko, Mišel. „Šta je autor“. Prev. Eleonora Prohić. *Polja* 473 (januar–februar 2012): 100–112.
- Jevremović, Petar. *Psihoanaliza i ontologija: sedam ogleđa*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1998.
- Jevremović, Petar. (ur.). Temat „Psihoanaliza i filozofija.“ *Gledišta* 39.1/6 (1998a).
- Jevremović, Petar. *Logos/Polytropos: ka hermeneutici usmenog govora*. Beograd: Službeni glasnik, 2013.
- Jevremović, Petar. *Biće/Rasutost*. Beograd: Gramatik, 2014.
- Jevremović, Petar. *Hermeneutički triptih*. Beograd: Gramatik, 2019.
- Jevremović, Petar. *Tragovi reči*. Beograd: Gramatik, 2019a.
- Jerotić, Vladeta. *Psihoanaliza i kultura* [1974, 2. izd. 1976]. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1980.
- Jerotić, Vladeta. *Bolest i stvaranje: patografske studije*. Beograd: BIGZ, 1976.
- Jerotić, Vladeta. *Darovi naših rođaka: psihološki ogleđi iz domaće književnosti*. Beograd: Prosveta, 1984.
- Jerotić, Vladeta. *Jung, između Istoka i Zapada*. Beograd: Prosveta, 1990.
- Karan, Milenko. *Psihoanaliza i nadrealizam*. Nikšić: Univerzitetaska riječ, 1989.
- Klajn, Petar. *Razvoj psihoanalize u Srbiji*. Subotica: Pedagoška akademija, 1989.
- Klajn, Hugo. *Šekspir i čoveštvo*. Beograd: Prosveta, 1964.
- Klajn, Hugo. *Frojd, psihoanaliza i literatura*. Priredio Žarko Trebješanin. Novi Sad: Matica Srpska, 1993.
- Kovačević, Božo. *Psihoanaliza i ljevica*. Zagreb: „August Cesarec“, 1989.
- Kordić, Boris. „Istorija psihoanalize u Srbiji u XX veku“. *Engrami*, 33.1 (januar-mart 2011): 93–105.
- Kordić, Radoman. *Nasilje svakidašnjice*. Beograd: Slovo ljubve, 1980.
- Kordić, Radoman. *Subjekt teorijske psihoanalize*. Novi Sad: Svetovi, 1994.

- Kordić, Radoman. *Seksualni diskurs u književnosti*. Novi Sad: Prometej, 1996.
- Kordić, Radoman. *Jezičke igre*. Beograd: „Filip Višnjić“, 2003.
- Kordić, Radoman. *Politika književnosti*. Beograd: „Filip Višnjić“, 2007.
- Kordić, Radoman. *Nesvesno književnosti*. Beograd: Službeni glasnik, 2020.
- Lakan, Žak. *Spisi: izbor*. Beograd: Prosveta, 1983.
- Martinović, Žarko (prir. i prev.). *Psihoanaliza i književnost*. Gornji Milanovac: Dečje novine, 1985.
- Matić, Vojin. *Zaboravljena božanstva*. Beograd: Prosveta, 1972.
- Matić, Vojin. *Psihoanaliza mitske prošlosti*. Beograd: Prosveta, 1976.
- Matić, Vojin. *Psihoanaliza mitske prošlosti II*. Beograd: Prosveta, 1979.
- Matić, Vojin. *Psihoanaliza mitske prošlosti III*. Beograd: Prosveta, 1983.
- Mirić, Jovan. „Kako je psihoanaliza doputovala u Kraljevinu Srbiju – intervju“. *Psihijatrija danas* 42.1 (2010): 85–91.
- Nastović, Ivan. *Arhetipski svet Desanke Maksimović: dubinsko-psihološki esej*. Novi Sad: Prometej, 2003.
- Nastović, Ivan. *Zapisi o nesanicu Ive Andrića u svetlu dubinske psihologije*. Novi Sad: Prometej, 2005.
- Nastović, Ivan. *Seobe Miloša Crnjanskog u svetlu dubinske psihologije*. Novi Sad: Prometej, 2007.
- Nastović, Ivan. *Letnji san Isidore Sekulić i drugi eseji*. Novi Sad: Prometej, 2011.
- Nastović, Ivan. *Anima Laze Kostića ili Lenka Dunderski*. Novi Sad: Prometej, 2017.
- Palavestra, Predrag. *Dogma i utopija Dimitrija Mitrinovića: počeci srpske književne avangarde*. Beograd: Slovo ljubve, 1977.
- Panić, Vladislav. *Psihoanaliza Nečiste krvi*. Beograd, Zagreb: Medicinska knjiga, 1985.
- Popović, Koča i Marko Ristić. *Nacrt za jednu fenomenologiju iracionalnog*. Beograd: Nadrealistička izdanja, 1931.
- Popović, Koča. „Psihoanaliza i marksizam.“ *Danas* 2 (1934): 227–232.
- Ristić, Marko. „Humor 1932.“ *Nadrealizam danas i ovde* 2 (1932): 18–22.
- Ristić, Marko. „Moralni i socijalni smisao poezije.“ *Danas* 1 (1934): 70–91.
- Ristić, Marko. „Komponente jednog samoubistva.“ *Danas* 4 (1934a): 110–116.
- Ristić, Marko. „Iz noći u noć.“ *Pečat* 10–12 (1940): 253–397.
- Ristić, Marko. *12 C (Pariz, 8.11–12.12.1962): naknadni dnevnik*. Priredila Hanifa Kapidžić-Osmanagić. Sarajevo: Oslobođenje, 1989.
- Savić, Obrad. „Mitrinovićevo psihoanalitičko pismo: Glas odsutnog diskursa.“ *Delo* 34.9/10 (1988): 181–190.
- Teodorski, Marko. „Konceptualne osnove paleopsihologije Vojina Matića u kontekstu srpske etnologije“, *Etnoarheološki problemi* 16/2 (2021): 353–374.
- Trebešanin, Žarko. *Frommove dihotomije: ljudska priroda i društveni karakter*. Beograd: Nolit, 1983.

- Trebješanin, Žarko. „Psihoanalitički metod u istraživanju književnosti: mogućnosti i granice.“ *Psihologija* 19.1/2 (1986): 172–184.
- Trebješanin, Žarko. „Kritička psihoanaliza Huga Klajna“ (predgovor). *Frojd, psihoanaliza i literatura*. Novi Sad: Matica srpska, 1993. 7–56.
- Živadinović Bor, Vane. „Psihoanaliza ili individualna psihologija.“ *Nadrealizam danas i ovde* 2 (1932): 46–48.

Biljana Andonovska
Marko Teodorski

Psychoanalysis in Serbian Literary Criticism and Culture: Prolegomena

Summary

Though the dialogue of psychoanalysis and literature spans more than a century, within Serbian literary criticism it largely remains unrecognized — systematic and nuanced research is yet to be done. Searching for a more credible representation of the forms of psychoanalytic presence in Serbian literary criticism, in this paper the authors opted for a panoramic yet synthetic platform that locates main methodological issues, historical zeniths and vectors of development, and main actors and approaches unavoidable and necessary for a reconstruction of the interdisciplinary dialogue between psychoanalysis and literature in twentieth-century Serbian culture. Outlining three waves and two zeniths of psychoanalytical tendencies, the paper historically situates and connects oeuvres, approaches and conceptual frameworks of a number of critics, from Belgrade surrealists and Dimitrije Mitrović, to the contemporary hermeneutical coalescence of psychoanalytical, literary and cultural thought.

Keywords: psychoanalysis, literature, literary criticism, Serbian psychoanalytic literary criticism, history of ideas, Sigmund Freud, Jacques Lacan

Примљено: 13. 6. 2020.

Прихваћено: 15. 12. 2020.